

Становлення методу правового регулювання як критерію визначення меж фінансового права

Т.В. Мазур

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ВНЗ «Університет економіки та прав «КРОК»

Статтю присвячено дослідженню розвитку наукових уявлень про метод правового регулювання та його роль у поділі права на галузі. Висвітлено процес становлення наукових поглядів на метод правового регулювання у фінансовому праві та його роль у визначенні меж фінансового права. Сформульовано висновок про необхідність подальших наукових розробок в означеній сфері.

Статья посвящена исследованию развития научных взглядов на метод правового регулирования и его роли в делении права на отрасли. Последовательно освещен процесс становления позиций ученых относительно метода правового регулирования в финансовом праве и его роли в определении границ финансового права. Сформулирован вывод о необходимости последующих научных разработок в данной сфере.

This article deals with the development of scientific perceptions of the method of legal regulation and its role in dividing law into branches. The author outlines the process of formation of scientific views on the method of legal regulation in financial law and its role in defining the limits of financial law and concludes that there is a necessity of further scientific research in the said sphere.

Ключові слова: метод, метод правового регулювання, метод фінансово-правового регулювання, метод фінансового права.

«Без розуміння історії фінансово-правової науки процес пізнання її основних категорій може звестися до «дріб'язкового раціоналізму».

К.С. Бельський

Постановка проблеми

Останніми роками із розширенням кількості норм права все гостріше постає проблема визначення меж (розмежування) галузей права. Бажаючи знайти поле для нових наукових досліджень, штучно розширюються межі усталених галузей права шляхом нівелювання одного з критеріїв розмежування галузей права – методу правового регулювання. Подібне стосується й фінансового права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням методу правового регулювання присвятили свої праці С.С. Алексєєв, М.Й. Байтін, А.М. Вітченко, І.В. Рукавішнікова, А.В. Сапій, В.Д. Сорокін, О.І. Процевський, М.Д. Шаргородський, Л.С. Явіч, Ю.В. Сорокіна та інші. Більша

частина загальнотеоретичних досліджень була проведена в 50-х рр. ХХ ст., та з того часу особливо не актуалізувалася.

Комплексне дослідження проблеми методу фінансового права проведено на початку 2000-х рр. у Росії. В Україні питання методу правового регулювання фінансових відносин комплексно не розроблялися. У наукових виданнях останніх років опубліковано окремі дослідження ролі методу правового регулювання при визначенні системи фінансового права та вплив методу правового регулювання на формування інститутів фінансового права. Поряд із цим, усе частіше з'являються дослідження, які фактично розширюють межі фінансового права, нівелюючи роль методу правового регулювання в цьому процесі.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Застарілість уявлень про метод правового регулювання та його роль у процесі визначення меж галузей права все частіше стають причиною нівелювання цих положень, особливо в сучасних галузевих дослідженнях. Яскравим прикладом може слугувати фінансове право.

Сьогодні, у зв'язку з виникненням усе нових інститутів права, як ніколи актуалізується питання ролі методу правового регулювання. Адже, еволюція змісту правовідносин і правового регулювання, серед іншого, передбачає зміни в методі правового регулювання. І навпаки, зміна методу правового регулювання має вплив на зміну власне правовідносин.

Формулювання цілей статті

Завданням статті є дослідження історії розвитку знань про метод правового регулювання та визначення його ролі в процесі правового регулювання, визначення меж галузей права, у тому числі фінансового.

Виклад основного матеріалу дослідження

На початковому етапі розвитку вчень про систему права єдиним і достатнім критерієм його поділу на галузі був предмет правового регулювання. Проте, неспроможність розмежування норм права лише за критерієм предмета спричинила необхідність пошуку додаткового системоутворюючого критерію.

Власне, дискусія щодо методу правового регулювання вперше розгорнулася наприкінці 30-х рр. ХХ ст. – спочатку як елемент права, критерію розмежування галузей права, а згодом набула самостійного значення, у тому числі в межах окремих галузей права. Основою дискусії стали два кардинально протилежні підходи, за одним із яких єдиним критерієм розмежування галузей права є предмет правового регулювання, а за іншим – предмет і метод правового регулювання.

На початковому етапі теза про можливість використання методу правового регулювання як критерію поділу права на галузі не сприйнялася, оскільки радянське

право визнавалося єдиним за своєю природою, що виключає можливість його диференціації на галузі. У цей період метод розглядався або як особливість норми права, або як особливість способу правового захисту [1, с. 17].

Чи не перше розуміння методу [2, с. 49] ґрунтувалося на особливостях норм права (або юридичного стану) і передбачало виділення двох протилежних методів: правової автономії (метод свободи волевиявлення і рівності сторін) та влади-порядкування (вирішальне значення волевиявлення однієї зі сторін). Саме такий підхід [2, с. 49-50] передбачав поділ права на дві галузі – приватне та публічне [3, с. 14-27], і був відкинтий з точки зору єдності радянського права. Відтак, єдиним критерієм залишився предмет правового регулювання.

У 50-х рр. відбулася так звана друга дискусія, що ознаменувалася поверненням до теорії методу правового регулювання та його ролі в розмежуванні галузей права. На цьому етапі метод, поряд із предметом правового регулювання, закладається в основу розмежування галузей права. Але він ще не є самостійним елементом та багато в чому залежить від предмета – вважається похідним від нього або допоміжним [4]. На цьому етапі обґрунтовано вплив методу правового регулювання на, власне, ефективність такого регулювання.

Така неоднозначність спричиняє підвищення інтересу юридичної науки до категорії методу правового регулювання, вона піддається більш широкому трактуванню, що є логічним продовженням триваючих наукових досліджень. Увагу науковців на наступному етапі привертає не тільки визначення самого поняття, а і його зміст, класифікація методів.

Так, на початку 60-х рр. С.С. Алексєєв визначив метод як сукупність прийомів і засобів юридичного впливу, спрямованих на регулювання правом суспільних відносин [7, с. 60-61]. Це визначення і зараз нерідко можна зустріти в науковій та навчальній літературі, і здебільшого воно сприймається як загальновизнане. Варто зазначити, що С.С. Алексєєв виступав

прихильником позиції, відповідно до якої особливість методу завжди спричиняється особливістю предмета правового регулювання, відтак метод завжди відповідає предметові [7, с. 46].

Дослідник Л.С. Явіч під методом пропонував розуміти сукупність юридичних засобів впливу, які застосовує держава під час правового регулювання суспільних відносин [8, с. 62]. Він також був одним із перших, хто наголосив на взаємозалежності методу та предмета, і додавав, що «методи правового регулювання чуттєво реагують на взаємне становище сторін юридично опосередковуваних відносин і досить індиферентні до того, у якій сфері суспільної діяльності складаються горизонтальні та вертикальні відносини» [9, с. 129]. Крім того, характеризуючи метод, Л.С. Явіч зазначав, що він включає в себе такі елементи:

1) порядок встановлення прав і обов'язків;

2) ступінь визначеності наданих прав і автономність дій суб'єктів;

3) характер відносин, які виникають між носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків;

4) наявність чи відсутність конкретного юридичного зв'язку між суб'єктивними правами та обов'язками;

5) шляхи та засоби забезпечення встановлених прав і юридичних обов'язків [8, с. 60].

У цілому, 60-ті рр. ознаменувалися розширеним підходом до розуміння методу правового регулювання, об'єктом дослідження науковців стало не лише власне визначення методу правового регулювання, а і його структура.

Наступним етапом розвитку вчень про метод правового регулювання стало відокремлення загального та галузевих методів правового регулювання. Необхідність подібного розмежування була обґрунтована на початку 70-х рр. минулого століття [10, с. 52].

Так, А.М. Вітченко вказував, що загальний і галузевий метод співвідносяться як загальне й особливе. На його думку, загальний метод – це сукупність специфіч-

них нормативних засобів впливу на суспільні відносини, а галузевий – сукупність юридичних прийомів, засобів, способів, що відображають своєрідність впливу галузі права на суспільні відносини і що направлені безпосередньо на реалізацію можливої та необхідної поведінки суб'єктів, урегульованих такою галуззю правових відносин [10, с. 52]. Як влучно зазначає автор, при регулюванні правовідносин, як правило, один і той самий правовий прийом використовується як однією галуззю права, так і іншими. Незважаючи на це, структура галузевого методу залишається незмінною, а окремі правові прийоми можуть переходити від одного правового методу до іншого, не руйнуючи його структуру [10, с. 57-60].

Водночас, В.М. Горшенев визначає метод як різноманітний спосіб впливу на суспільні відносини з метою їх урегулювання [11], а О.І. Процевський під методом правового регулювання розуміє спосіб впливу на свідомість і волю людей [13, с. 102].

Подальший розвиток досліджень методу правового регулювання відбувався на рівні окремих галузей права. До згаданого розподілу методів правового регулювання на загальний і галузевий додалися метод регулювання визначеного виду чи комплексу відносин правовим інститутом і метод регулювання, притаманний окремій юридичній нормі [14, с. 90].

Виділення в окрему групу методу регулювання юридичної норми, на нашу думку, заслуговує окремої уваги, оскільки дає можливість відповісти на значну кількість питань, зокрема, в частині фінансового права. Як зазначили М.І. Байтін і Д.Є. Петров, метод регулювання юридичної норми вказує на ступінь категоричності та варіантність правил поведінки, співвідношення і характер прав та обов'язків учасників (суб'єктів) відносин, що регулюються, а також вид і міру юридичної відповідальності [14, с. 90].

Таким чином, сучасний розвиток правового регулювання вимагає не тільки переосмислення ролі методу у правовому регулюванні, а й уточнення самого поняття методу правового регулювання. Адже

науковці нового покоління здебільшого обмежуються якимось узагальнено стандартним визначенням методу, а то й ігнорують цю категорію як малозначну, що в подальшому спричиняє необгрунтоване розширення меж галузей права.

Метод правового регулювання у фінансовому праві розвивався під суцільним впливом науки теорії права. Тому й перші уявлення про метод фінансового права цілком відображають напрацювання тогочасної теорії права.

Дискусія про самостійність фінансового права розпочалася виходом у світ у 1940 р. підручника з фінансового права [15], проте самостійність цієї галузі все ще не сприймалася та потребувала обгрунтування. Незважаючи на це, у 1941 р. в тезах АН СРСР «Система радянського соціалістичного права» фінансове право було виділено в самостійну галузь права.

Якщо зважати на той факт, що самостійність фінансового права як галузі права була обгрунтована на початку 40-х рр. XX ст., то можна зробити висновок, що єдиним критерієм такого виділення був предмет правового регулювання. Яскравим підтвердженням цього є слова Р.О. Халфіної про те, що «фінансове право є частиною радянського державного і радянського адміністративного права, що виділилася в самостійну галузь права у зв'язку зі специфікою об'єкта правового регулювання і його суцільним значенням» [16, с. 182-214].

У 50-х рр. було обгрунтовано основні теоретичні положення фінансового права, у тому числі в частині методу правового регулювання. Саме тоді метод, поряд із предметом, стає одним із критеріїв виділення фінансового права в самостійну галузь права, але все ще не має самостійної ролі та виступає як допоміжний елемент.

Подібну позицію нерідко можна прослідкувати й у сьгоднішніх підручниках із фінансового права, автори яких, не заглиблюючись у сутність явища, обмежуються переписуванням класиків фінансово-правової науки.

Так, О.Ю. Грачова та Е.Д. Соколова вважають, що своєрідність предмета регу-

лювання зумовлює й особливості методу регулювання, притаманного фінансовому праву. Основним методом правового регулювання фінансового права є метод «влади і підкорення». І саме наявність власного предмета та методу правового регулювання є свідченням того, що фінансове право – самостійна галузь права [17, с. 18].

Про другорядне значення методу фінансово-правового регулювання та його залежність від предмета зазначають також Н.І. Хімічева та О.В. Покачалова, наголошуючи, що «зміст предмета фінансового права зумовлює особливості його методу регулювання, тобто прийомів, способів, засобів юридичного впливу на поведінку учасників фінансових відносин, на характер взаємозв'язків між ними» [18, с. 126].

Таку позицію поділяє і Л.К. Воронова, яка, підтримуючи С.С. Алексєєва, зазначає, що «додатковою ознакою для виділення галузей в системі права є метод правового регулювання, тобто сукупність юридичних прийомів і засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання якісно однорідних, відокремлених відносин» [19].

Так, О.П. Орлюк, посилаючись на позицію ряду теоретиків, робить висновок, що метод правового регулювання об'єднує об'єктивні та суб'єктивні моменти, виступає юридичним критерієм виділення галузей права, але має щодо предмета додатковий (процесуальний) характер.

Одночасно з наведеними, у сучасній фінансово-правовій літературі з'являються й інші, дещо відмінні погляди на роль методу правового регулювання в теорії фінансового права.

Наприклад, у виданнях другої половини 90-х рр. XX ст. можна знайти твердження, що «фінансове право є самостійною галуззю права, хоча не має власного притаманного тільки йому методу правового регулювання та не застосовує «різноманітні» («різні») методи регулювання, а ... використовує так званий адміністративний метод» [21].

З такою позицією важко погодитися, адже вона від початку є суперечливою. Якщо фінансове право має специфіч-

ний предмет, але відносини, які до нього включаються, регулюються за допомогою адміністративного методу, то й фінансове право є підгалуззю або інститутом адміністративного права, а не самостійною галуззю права. Крім того, аналіз фінансових правовідносин дає підстави зробити висновок, що метод правового регулювання у фінансовому праві дійсно схожий з адміністративним, проте має свою специфіку.

На початку 2000-х рр. російський науковець І.В. Рукавішнікова проводить дослідження методу фінансово-правового регулювання, його ролі та доходить висновку, що «метод фінансового права є самостійним, оригінальним інструментом правового регулювання, специфіка якого проявляється в його владно-майновому характері, зумовленому особливостями предмета цієї галузі права, а також безпосереднім зв'язком із фінансовою політикою держави» [24].

Однак, після 2005 р. висновки І.В. Рукавішнікової частково нівелюються. Як кравий приклад – публікації А.Т. Ковальчука, з яких можна зробити висновок, що автор фактично не визнає метод правового регулювання критерієм визначення меж фінансового права, а відтак і критерієм виділення останнього в самостійну галузь права. Науковець стверджує, що методом фінансово-правового регулювання є метод владних приписів (імперативний), поряд із яким використовуються методи рекомендацій, правових узгоджень, юридичних дозволянь і навіть юридичних заохочень, а останнім часом – також і диспозитивний метод [26]. Фактично, цим самим А.Т. Ковальчук характеризує фінансове право як комплексний інститут, але в жодному разі не як самостійну галузь права. Говорячи словами В.Ф. Яковлева, «якщо дослідник сприймає будь-яку групу норм за самостійну галузь права, але не може виявити специфіку методу їх регулювання, то він, швидше за все, бачить галузь права там, де її немає» [28, с. 58].

Подібні твердження, а також об'єктивний розвиток фінансово-правових відносин, у тому числі виникнення нових ін-

ститутів фінансового права, спричиняють необхідність повернення до наукового дослідження теоретичних засад фінансового права, зокрема методу фінансово-правового регулювання на сучасному етапі розвитку фінансового права.

Висновки

Метод правового регулювання, поряд із предметом, є одним із критеріїв поділу права на галузі, а також критерієм визначення меж цих галузей, у тому числі меж фінансового права.

Предмет правового регулювання вказує лише на особливе коло відносин, які регулюються конкретними нормами права. Поряд із цим, ті ж відносини можуть регулюватися за допомогою різних методів, а відтак становитимуть предмет не однієї галузі права, а різних.

Аналіз розвитку науки фінансового права дає змогу виділити три основних етапи розвитку вчення про метод як критерій виділення фінансового права в окрему галузь права, а відтак – критерій визначення меж фінансового права:

I етап (40-ві рр. ХХ ст.) – метод не розглядається критерієм виділення фінансового права в самостійну галузь, єдиним таким критерієм є предмет правового регулювання.

II етап (1950 – 2005 рр.) – поряд із предметом, критерієм виділення фінансового права як окремої галузі права стає метод правового регулювання.

III етап (2005 – наші дні) – тенденції до нівелювання значення методу правового регулювання як критерію виділення фінансового права самостійною галуззю права.

Крім того, аналізуючи дослідження в окресленій сфері, варто відзначити, що активно теоретичні питання галузі фінансового права досліджувалися в 50-х рр. ХХ ст., надалі ж у літературі наводяться лише висновки авторів без будь-якого обґрунтування, з чого важко зрозуміти, наскільки такі висновки є обґрунтованими.

Вважаємо практику, що поширюється останніми роками в частині нівелювання ролі методу правового регулювання у

визначенні меж фінансового права, неприпустимою та такою, що не має належного науково-теоретичного обґрунтування. Зважаючи на це, вбачається за доцільне

проведення ґрунтовного дослідження ролі методу правового регулювання у визначенні меж фінансового права на сучасному етапі розвитку.

Список використаних джерел

1. Аржанов М.А. Предмет и метод правового регулирования в связи с вопросом о системе советского права / М.А. Аржанов // Советское государство и право. – 1940. – № 8-9. – С. 12-28.
2. Миколенко Я.Ф. О предмете и принципах социалистического гражданского права / Я.Ф. Миколенко // Проблемы социалистического права. – Сб. 5. – М., 1938. – С. 47-68.
3. Кареева М. К вопросу о делении права на публичное и частное / М. Кареева // Советское государство и право. – 1939. – № 4. – С. 14-27.
4. Шаргородский М.Д. О системе советского права / М.Д. Шаргородский, О.С. Иоффе // Советское государство и право. – 1957. – № 6. – С. 104.
5. Павлов И.В. О системе советского социалистического права / И.В. Павлов // Советское государство и право. – 1958. – № 11. – С. 7.
6. Шебанов А.Ф. Система советского социалистического права / А.Ф. Шебанов. – М., 1961. – С. 12.
7. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М., 1961. – 187 с.
8. Явич Л.С. К вопросу о предмете и методе правового регулирования / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. – С. 44-66.
9. Явич Л.С. Общая теория права / Л.С. Явич. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1976. – 287 с.
10. Витченко А.М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений. – Саратов, 1972. – С. 52.
11. Горшенев В.М. Способы (методы) и организационные формы правового регулирования в современный период коммунистического строительства : дис. ... докт. юр. наук / В.М. Горшенев. – Свердловск, 1969. – С. 116.
12. Рукавишникова И.В. Метод в системе регулирования общественных отношений / И.В. Рукавишникова // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 217.
13. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений / А.И. Процевский. – М., 1972. – 288 с.
14. Байтин М.И., Петров Д.Е. Метод регулирования в системе права / М.И. Байтин // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 84-95.
15. Гурвич М.А. Финансовое право / М.А. Гурвич. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 211 с.
16. Халфина Р.О. К вопросу о предмете и системе советского финансового права / Р.О. Халфина // Вопросы советского административного и финансового права. – М., 1952. – С. 182-214.
17. Грачева Е.Ю. Финансовое право: Учебное пособие. – 2-е изд., испр. и доп. / Е.Ю. Грачева, Э.Д. Соколова. – М. : Юриспруденция, 2000. – 304 с.
18. Химичева Н.И. Финансовое право / Отв. ред. Н.И. Химичева. – М. : Норма, 2005. – 464 с.
19. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М., 1961. – С. 62.
20. Воронова Л.К. Фінансове право : Підручник / Л.К. Воронова. – К. : Прецедент. Моя книга, 2006. – С. 36.
21. Бесчеревных В.В. Компетенция Союза ССР в области бюджета / В.В. Бесчеревных. – М., 1976. – С. 24-32.
22. Грачева Е.Ю. Финансовое право России : Учебник / Е.Ю. Грачева, Н.А. Куфакова, С.Г. Пепеляев. – М. : Теис. – 1995. – С. 9.
23. Карасева М.В. Финансовое право. Общая часть : Учебник – М.В. Карасева. – М., 1998. – С. 41.
24. Рукавишникова И.В. Метод финансового права / Отв. ред. Н.И. Химичева. 2-е изд., перераб. и доп. / И.В. Рукавишникова. – М. : Юристъ, 2006. – 285 с.

25. *Рукавишникова И.В.* Метод финансового права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.14. / И.В. Рукавишникова. – Саратов, 2004. – 50 с.
26. *Ковальчук А.Т.* Фінансове право : проблеми розвитку та застосування : Монографія / А.Т. Ковальчук, А.В. Матіос; За заг. ред. Л.К. Воронової. – К. : Парламентське вид-во. – 2010. – С. 173.
27. *Ковальчук А.Т.* Посилення регулюючого потенціалу фінансового права в публічних правовідносинах / А.Т. Ковальчук // Публічне право. – № 1 (2011). – С. 48.
28. *Яковлев В.Ф.* Объективное и субъективное в методе правового регулирования / В.Ф. Яковлев // Правоведение. – 1970. – №6. – С. 55-60.